Під таким заголовком знайдено рукопис один. Діло було так. Цвіли сади; білі-білі стояли; несло пахощами;

бджоли гули, пташки щебетали; а соловейко виспівував — аж у вухах лящало. Сонечко так усміхалось.

Саме тоді у клуні в Жалдака Якима стукали, пиляли — домовину робили. У хаті читали псалтир, свічка горіла... Лежали на лаві вусики чорні, брови — син Яки-мів Пилип. Лежав у жильотці черкесовій, до половини прикритий, і блідий був, блідий. Страшне тавро смерті, а все-таки воно не знищило чогось на лиці йому. Щось — чи біль, чи жаль, чи докір — було на йому. Так і застигло.

Весна, літа молоді... Що почував парубок.вічним сном засипаючи?

Чудний якийсь був він, розказують, — мовчазний, задумчивий. І звалило його, доліз якось, кажуть, раз у больницю, і як сказав йому лікар: "Треба їсти добре, жить спокійно, у чистому, теплому", — він: "Еге, нехай же!.. Швидче б умерти".

Кашляв, у боці боліло. Починали, кажуть, садки розвиваться, все починало веселиться, радіть, — вийшов, ліг на сирому і... "швидче".

І от коли шукали воску на хрест йому в руки, у столі в шаховці знайшли сувійчик паперу. Були там папірці й помальовані олівцем, чорнилом, й пописані. Між цими папірцями був і рукопис цей — зшиточок, списаний дрібненько.

Ось що там написано.

* * *

Купив це я дві книжечки на ярмарку. Такі гарні: читав, читав, й ще кортить. По-нашому писані і про нас, мужиків, про злидні наші, бідування.

Добре сочинителям: вчені, і жить, мабуть, є при чім їм. Пишуть собі. А я ось... малописьменний, попихач чужий. А здається, написав би і я щось таке. Ану, спробую, не що зараз роблю, неділя сьогодні. Тільки... хоч і напишу що, то що з його ^ийде? Лежатиме, поки поліція знов забере. Понаписував'був статейок, віршиків, — забрала. Та й зараз староста, врядник так косо дивиться на мене.

Дивно їм: простісінький парубок, живе у селі, по поденщинах ходить і в бомагах кохається! І це знов, після тюрми! Дивно інтелігенції нашій: "Пісатель!" — так насмішливо вимовляють це слово.

Нехай! Не забере поліція, — буде для себе. Про віщо б же почать? Почну про своє життя! Тільки за сьогодні не опишу я його, а завтра молотить, післязавтрього теж. А тут ще так нездоровиться. Ну, та нехай! Буду по неділях потроху писать. Ану... як умію. Ану, ще й з розділами, як у тих книжечках.

Подивишся на світ божий, — такий гарний. Сонечко світить, квіточки ростуть, дерево... Так хочеться жить, робить щось, линуть кудись.

Був ще я невеличким. Штанці на мені білі, до цурки, жильоточка латана. Залізу в бур'ян, — так мені гарно там: мережечки од сонечка ось і ось; бджілки гудуть там і тут; коники хрускають. На душі так... хочеться припадать до всього цього, цілувать, дивиться й дивиться на його. До церкви піду з матір'ю: святі скрізь, корогви, хрести, батюшка в ризах, а на криласі співають, — ну й світ! Тільки... нащо пекло є, страшний суд буде? Батюшка було як розкаже про це, — боюся, боюся. Й сниться було.

Уночі як присниться оце: земля ось горить, падає небо, — жахаюсь, кричу. Такий матері неспокій. Турбується було страх.

— Переполох! От, боже мій! На батька жаліє було.

— Перелякав дитину, — каже, — заїв. А він якось... раз у раз сердитий. Скаже йому мати про віщо:

— Олії он треба, чобіток хлопцеві, — кричить він:

— Де я в сього та в того наберу вам тих грошей! Я он без чобіток, без олії і виріс!.. По наймах!

Страшно-страшно мені. Ще він якийсь... борода сідувата, ніс горбатенький. А тут як не змовчить ще мати, — б'є її, лається. Тремтю.

І це снилося часто. Було й схоплююсь.

Сумує, сумує мати оце:

— Що ти будеш робить у світі божому, таке горе! — Бере паляничку, грошенят щось, веде до баби мене. Виливає баба мені переполох той. Якась смола, вода надо мною. Виливає, і мені все однаково. Стискала, стискала раз баба плечима, далі й каже до матері:

— Погане діло. Цього вилить не можна. Це нечистий всередині.

Дивиться мати.

— Еге, — хитає та головою, — це як в євангелії є, казав батюшка. Засмутилась мати і сама не своя.

— А боже мій, що ж це робить?

Давай викурювать мені баба "його". Наобмітає по кутках павутини; стружечок настружe: з луток, з одвірків, з качалки, з рубля; наобминає потерті з віника — в черепочок це все, запалить перед ротом мені, обіпне рядном мені і ото:

— Ковтай дим.

В очіх ріже, в горлі дере, — ковтаю. І млію, млію душею: "нечистий" всередині! Оце так! Грішник це я, значить, такий, це, значить, мені в пеклі кипіть!.. Ковтаю, ковтаю.

Було й матері каже баба робить це мені.

Бідна мати! Ще дужче мене, мабуть, мліє було. Лягаю спать, — хрестить, хрестить мене та і вікна, і двері, усе, і слухай:

— Спаси і помилуй, мати божа, цариця небесна, — шепоче.

Співаю було в бур'яні: "Амінь, господи помилуй, алілуя!"

Розказувала мати про мене:

— На руках ще, — каже, — носила його, і такий... хоч не йди з ним до церкви. Слухає, слухає оце, як співають на криласі, та й собі: "Де-де-десь!"

Читаю було у долоні, уявляю, що це книжка і що я письменний: "Отче наш, оже еси..." — так мене мати вчила богу молиться.

Як я любив все таке письменне й не мав! І по смітті було шукаю папірчиків. Знайду оце обгортку з кунфета або що інше таке, — розправляю, гладжу.

Є у батька псалтир, — як вільний, так він і читає його, в дяка вчивсь. "Сіона, царя аморейска, і Ога, царя вассаанска, і вся царствія ханаанске", — так вичитує, мабуть, щоб у пеклі не буть. Дивлюся, дивлюся було.

Як воно, думаю, як ото в тебе савтир є, та ще такі й слова у йому: "Сіона, Ога..." Хоч би хоч подержать його.

Мати, мабуть, це помітить, зразу:

— Та дай, хай подивиться, — до батька було. Він: "Умна! Дитина, а така книга, дай, хай побалує.

Вона гроші стоїть мені... і... привчать балуваться..." —

Та на полиці й кладе було.

Є в батька книжечка податкова, палітурки зелені, за сволоком стримить.

"Як би її звалить?" — було думаю. Візьму оце й хватки у руки, та й... а як батько увійде?

Настане зима, страх упечеться було! Тру, тру пісок на лежанці, з лежанки на піч переходжу. Надвір би побіг: 0синички там снігарики, — ні в віщо вбуться, вдягтись. Є шкарбани в матері, надінеш; а ось і їй треба. Є свитина, так... біла й жіноча: сестрина, що вмерла підлітком, ще мене не було. Вибіжиш до дітвори в їй, сміються. А вона ще й до трьох вусів і довга-довга на мене. Скнієш, скнієш було, схопишся та як дременеш по снігу в одній жильоточці, в черевиках материних, а то так прямо й босий. Іноді було й слини не ковтнеш і не кавкнеш — простудишся так. А іноді як звалишся: палить тебе, пече усього. Скільки раз це бувало! І вижив! Та в хаті чадно, холодно, поночі. Стіни

пооддувались, стеля нависла, вікна понамерзали. Та борщ пісний воняє, воняє. А часник ще, як батько стане мазать ним хліб!

"Та як же негарно й жить, — було думаю. — А воно ж, мабуть, і всім людім так. Як вони й не бояться? Живуть, ходять... Годиться так, мабуть".

А то раз після великодня іде до Бовкуна мати: за грішми, була на поденщині в його. А Бовкун — пан. Живе за греблею, за верству од села. Вчепився за нею і я. Дивлюсь... Хата в Бовкуна... куди! Не попротрюхала, як у нашій, покрівля, — залізна. А стіни! Цеглові, з карнизами. Та вікна великі-великі, ще й з дверчатами. Та двері... Таке все страшне.

"Як воно жить у такому?" — думаю.

Та хліви... й хліви під залізом.

Увійшли в кухню. Стеля так високо і якась... не знать ніяк сволочків. Та видно, видно у їй. А піч, як лежанка, і в їй горить, а на їй макітерки стоять якісь... голубі, зелені. І щось смачне-смачне вариться в їх; так і лізе у ніс. Страх їв би його! А на сковороді якісь стульники в маслі киплять... М'ясо! Так от! М'ясо, та ще й у маслі!

Як воно тим людім, що ото їдять таке?

Як наїмся я: борщу, огірків, картоплі, як занудить було. А іноді як заболить живіт оце, страх! Гурчить у йому, коле, та твердий-твердий зробиться! Карбучаюсь.

Побачить мати, зразу до баби мене. Поглядить баба його, схитне головою:

— Пороблено, — каже. — Тут ось попухло, там поприсихало. — Починає лічить. Положить долі мене і давай м'ять його, — розминать те,

що "попухло", розтягать те, що "поприсихало". Позіхає, шепоче щось, спльовує. Болить, — скривлюся, терплю. Каже було юшку пить з кізяків кінських, з нароснів на сливах; коровки божі їсти, оті червоненькі.

Варить дід, смажить, мішає. Ось одчиняються двері — надвоє, як в церкві. Дівка в кохті виходе, з чимсь миску виносе. Глянув в половинку одхилену, там другі двері, одхилені теж, а там... страх що! Дерево якесь... в хаті прямо й росте! І щось... негаразд видно, так щось і сяє. Аж страшно мені. Тулюся до матері.

Як воно тим людям, що ото живуть у такому?

Ячать десь там уже, чуть. І ось, похвалилась, мабуть, там дівка про нас, вибігають: хлопчик і дівчинка. Убрання на їх... не можна сказать і яке. Не лаття, як на мені, ні, щось... чи плис, чи... Ноги не в грязі, як у мене, не позлипались пальці, не померзли, — повбуваті у ві-щось — куди!.. Кучерявенькі і повні-повні обоє. У дівчинки лялька в руках гарна-гарна, у хлопчика... книжечка червона якась і малюночок зверху — страх! — червоненьке й золотеньке щось. Ой! Що воно?! Дивимось: вони на мене, я на їх.

— Миша, Оля! — запищало в покоях. — Не ходите туда!

Побігли вони... такі... підстрибують.

Жалко. Не раз сиджу було й думаю:

"Як воно так? Ми живемо ось як. Бовкуни он як. У їх, мабуть, тіло друге і душа, все?.. А мабуть... Такі білі, пихаті і балакають інакше якось. І то ж бог!.. Казав батюшка, що це все бог так дає: ти будь таким, ти таким. Так от бог! Отакий... І от вони і живуть тепер у хатах таких, таке вариться їм, ще така й книжечка в хлопчика! Що, якби я жив ото так! Як би воно? Або хоч би така книжечка в мене! Ну й бог!"

— І мені книжечки... хочеться, — сіпаю раз матір за поли. Вона: — Ти хоч би в щетинника купив йому! — до батька.

— Що? — визвірився батько на неї. — Олії нема, соломи нема; купи! — гризтимеш ось! — А на мене так бликнув: — У, книжечки йому! Печеш ти мене.

"Ну, які вони ті гроші, — було думаю, — що батько, як ось тратить їх, сердитий такий?"

Лічить раз по копієчці на сіль. Я так зазираю до його. Глянув на мене, засіп. Я своє роблю. Як штовхне тоді він мене, як поточусь я та об лутку, так і провалив собі голову. Кров з мене юшить, мати кричить, плаче. І зараз місце те знать, як прогорнуть чуба.

Так забажається іноді вмерти було. Нарошне босий по снігу було бігаєш. Або, як літом, злізеш на лісу та плиг звідтіля, щоб прибиться. Нехай, думаєш, умру ось... Пташки щебечуть, сонечко сяє, — умру. Нехай знає батько, знають пани, знає бог... Жалко зробиться, жалко. Станеш в кутку де, затулишся долонями, плачеш.

Страх люблю все таке письменне і таке все: квітки, дерево, красиві місця.

Є за вигоном гай од нас недалеко. Так мене у його й тягне було. Якось так мені гарно в йому: гущавина, пташки. Ставок є біля його, лука. І не вилазив би з його, ходив би, сидів, та... Ганнусю, Андрійка маленьких заставляли глядіть. Матері все ніколи, і сиди дома було.

Як воно так? — було думаю. — Миша у пана більший, ніж я, а й не глядить менших. Ще самого глядять. Гуляють коли пани в гаї, дивись: веде дівка за руку його. А мене ще й квасолю чистить, хату вимітать заставляють". — Нудюсь, нудюсь, та як подамсь оце іноді. Не раз було: дивлюсь, іде мати з дубцем:

— Ганнуся з полу впала, — або: — піску наїлась, бджола укусила, а ти... за самого ще млій душею, щоб де у провалля, в воду не вбравсь! — Та хвось дубцем мене оце іноді, хвось! Тікаю та вже лаю нишком, лаю її:

— Нечиста сила, чорт! — Сердито: — ще й б'є!

І попокаюсь же послі: і "господи помилуй", і "алілуя" — вишіптую, щоб господь простив мені це.

Було й мати: "Мій синочок... била..."

Попопадала Ганнуся і з полу і в мене з рук: несу оце, несу та як впущу, поболять руки.

А й про мене розказує мати було:

— Топиш оце абощо, слухай: геп з полу або прямо з лежанки. Було й прив'язуєш на полу: за поперек крайку та до дошки, що од вікна, та... наприв'язуєшся хіба? Жалко... А раз, — каже, — уже вивчивсь ходить, прийду з річки, аж він, — сам був дома, — лазить на печі, сте-ребкавсь якось, тре очі і кричить так... "Що, що?" Туди, аж коло його стрючки червоні, що в борщ кидать; дістав з жердки, погірчив очі, — попоносилась.

А місяць люблю!

Раз: там за туполями сонце заходить, а там за кленом він, місяченько, встає. От! Часто:' виглядає, виглядає з-за садочка було. А тут ще соловейко, хрущі. Ну й...

— Чого такий світ гарний? — було питаю у матері. Схитне головою: "Гарний світ, та... життя..." — та й не докаже.

— Аз чого воно ото сонце, місяць?.. І як вони так?.. Чи до неба прибиті, чи як? Стисне плечима.

— І то ж такі божі сили! — сама ніби про себе. — Жить би та бога хвалить.

І така... Як оце вмре було хто, то вона:

— Отак! Жила, жила людина, — нема! Було так і полізе комашня по мені. Так от! Як воно так? Чорнява сама, очі задумливі. Очіпок полотняний на їй, керсетина. Нездужає тільки часто було: застуджується, підвереджується. Боюся, боюся було: а що, думаю, як мати умре? В одному черевикові або чоботі не ходжу: умре, кажуть.

Іде час. Приходить раз батько з базару, всміхається.

— Ну, а що, як? — до мене. — Хоч книжки?

Дивлюсь я на його, нічого.

Пройшовся він по хаті, сів на полу, посидів, далі:

— Хе-хе!.. — витягає з-за пазухи. — На, йди. Та що? Аж не вірю собі. Дивлюсь: палітурочки зелені, по краях мережечки. Боже! Ухопив я її... не знаю, як повернуть, де діть. Пахаю, до пики тулю. Увіходить ось мати з салатою з грядок.

— А дивись... такої йому? — батько до неї. Де взялися ще Андрійко, Ганнуся, — дивимось всі, стоїмо серед хати.

Сидить на полу батько:

— Хе-хе! — усміхається. — Гарна? Отож знай, — до мене-— на зиму в школу.

Боже! У школу! Забилось серце, забилось мені. Давно вже: дивлюсь у вікно, — ідуть школярі. Книжки під руками у їх, дощечки. "Щасливі, — думаю. — Коли вже я буду так, коли я стану здоровим таким?"

Розгортаю ту книжечку, — картинка! Ну й гарна ж! Чоловік такий добрий на виду і коло його дітки. І він щось руками над ними.

— Спаситель благословляє дітей, — обзивається батько з полу.

Так от книжка! Слова, та все такі здорові, лапаті. "А які воно в школі будуть? — думаю. — А нехай... А як воно, як ото вчиться, буть письменним? Тоді вже, мабуть, знатиму й про сонце, й про місяць".

Пройшовсь ще раз батько по хаті, далі:

— А вам, — до Ганнусі й Андрійка, — нате по бубличку.

Радіють ті, Андрійко підстрибує.

— Хе-хе! — батько. — Ну, сип обідать, — до матері. Пообідали. Взяв батько книжечку.

— Ну, це "аз", а це "буки", "віди"... — проказує мені по їй. — Підучуйсь. Все ж легше в школі буде.

Незабаром і каптанок сіренький справив мені, чобітки. Перший каптанок, перші чобітки! От ще було радості!

Настала осінь. Вносить він мені: і каптанок той, і чобітки.

— Ану, на, — усміхається.

Взувся я, вдівся, — не знаю, як пройтись, як ступить. Висмикала мені мати комірчик з сорочки, загадала перехреститься до образів. Перехрестився і батько, веде в школу мейе.

— Оце ж гляди, — балакає до мене, — вчися. Кончиш цю, то я ще й далі, у хторокласну оддам тебе. Учися, я не ворог тобі, щоб хоч ти жив, не мучився, як ми.

"Ще й у хторокласну! — радію. — Що ж тоді?" А второкласна та недалеко од нас, ходить прямо з дому в неї можна було, не платить за харчі, за квартиру. Школярі у їй такі все у блузках.

І це, значить, і я буду таким, на вчителі буду учиться! Я! А як воно, як ото учителем буть?

Верх цегловий, віконниці ось видно уже: школа! Тільки тьох-тьох серце мені. Хлопчики, чоловіки стоять. Такі все мов страшні, всі так мов на мене і дивляться: на чобітки, каптанок.

Поздоровкався батько до їх, усередину входимо. Хлопчики й тут, чоловіки. Та як! Малюнків, малюнків по стінах. Та все люди на їх, та такі... той у кереї якійсь, тут червоне, там синє; той голий до половини; у того на голові кучма якась. Так мені: і боязко й радісно.

Чимсь пахне, чимсь... партами. Такого їх багато. А он спереду щось... дошка чорна, велика стоїть. Стіл коло неї. І за столом... він, учитель.

Учитель! Це ж він учить мене буде, розказувать все?! Який же він гарний, хороший! Круглопикий, вусики руденькі, борідка гостренька. Це, мабуть, і він так буде до нас, як там, на картинці, Спаситель до діток. Починає записувать. Питає хлопчиків, питає і... так по-панському... насуплює брови, насуплює. О, вже кричить на одного:

— Э, бестолковый какой!

Ой! Ще й цепка на грудіх блищить. Страшний!

— Как зовут? — мене вже питає. Мовчу. Сказав йому щось батько.

— Отчество? — знов він до мене.

Не чув я зроду слова такого, дивлюсь.

— Отчество?

"Пан, — думаю, — зовсім пан. Ще на того й похожий, що літом на батька за подать кричав, приїздив в опалетах. Зовсім такий. Так мов і дивиться противно, і воло так оддуває, і комірчик такий блискучий, дебелий на шиї. І сам натоптуваний такий".

— Где тн рос? — визвірився він далі на мене. Не те, не те. Перестає вже й у школу хотіться мені. Почалося вчиття. Узнав я його. Так от бувають вчителі! Не розумієм нічого, не по-нашому все. Кричить, лається він. Та ще як іноді сердитий увійде: "Болвани", "дураки"!

Особливо, як, мабуть, в карти програється. Картьожник такий. — Ідеш було куди поз школу смерком,'видно в вікно: він, дяк і ще хто-небудь сидять грають.

А там дряпічка! Сидить на шиї у наших людей, родився, живе між нами, та й сам не з кого, — батько простісінький селянин — "хохол", тільки що багатий, — а там що виробляє, як з усього нашого глумиться, маніжиться, чваниться!

Розказує раз нам, як числа складать. Написав двоє на дошці та:

— Ну, вот, например... — обертається до мене, — по-йди сюда: ну, вот, где бы ты здесь крестик поставил?

— Ось, — показую йому. Як крикне він:

— Только не ось? Какая тебе ось? Ось только в телеге бмвает.

Так от скотина! Хлопчиком був я тоді, а так і тоді противно зробилось мені: ще й кричить, думаю, не знає он він, що по-нашому "ось"!

Противним робився вчитель мені, та й вчиття не кращим. Ну, таке ж уже воно круте було, кляте, ніяк не второпаєш. Ну, хоч і це, — є у мене в записі:

"Сложением назнвается действие, цель которого — отнскание суммм двух или нескольких чисел".

— Повтори! — почне до котрого учитель.

— Сложением... действие... цель... а... мм...

— Болван, стань у порога!

Не до душі. Арихметика так прямо спротивилась — страх! Розказує оце він, що чим "называется", — і не слухаєш було. Однаково не второпаєш, думаєш. Та ще вона показалась мені такою сухою, мертвою. Нехай, було думаєш, ставить краще "у порога", та одчепиться з нею.

І все навиворот, все не те, не миле, страшне.

Раз в одній статті "пьяная рожа" читаєм.

Що воно? до чого? — дивуємось всі.

Ось увіходить учитель, я й питаю:

— Як це так? Квітка... п'яна! Оскирнувсь він, схитнув головою та:

— Да й болван же ты, — почав. — Разве ато какая рожа! — Помовчав. — Зто, зто... Дурацкая башка на тебе!.. Ну, зто... понимаешь... Стань у порога!

Другого дня:

— Ну, теперь знаешь, что рожа? Зто... ну вот... у тебя ато что? — показує на обличчя мені.

— Пика, — кажу.

— Только не пмка! Нужно, — рожа. Дивлюсь я.

— Понял?

Іде, іде мороз по мені. "Та що ж це таке? — думаю. — Це, значить, квітки, які так літом цвітуть, червоніють у нас на вгороді, — не рожа?! Квітки, на які мати, батько і всі: рожа та рожа, — не рожа! Та невже? Як же воно?" Жалко-жалко якось стало мені.

На перемінку ось вийшли. Слухаю, школярик один:

— Бач, — каже, — що рожа! А ми, дурні, на квітки — рожа. От дурні! Воно наш язик, мабуть, ніщо.

"Може,й так, — думаю. — Тільки ж... батьки, матері... всі дурні?"

Вчусь далі, аж уже й гай — не гай, і місяць — не місяць.

— "Луна, роща", — тлумачить учитель мені, а мені: "місяць", "гай" — казать хочеться; так і вчувається, ввижається так. Ось мов вечір: соловейко щебече, хрущі гудуть, а мати: "А місяць за гаєм сходить он як!"

І це все не те! Сумно, тяжко якось. І світ уже не тим, мов, здається мені, батько, мати... І це, мов, я десь далеко-далеко од дому.

Жалко було, а все-таки трохи-потроху почав я й навсправжки думать: мабуть, ніщо-таки наша мова; для мужиків темних, нетямущих тільки й є вона. У письменному нігде немає її, вчитель лає за неї, і сам тільки тоді і вживає її, як глузує з котрого, кривить кого: "Га? що? " — так уже твердо вимовляє слова ці. Мабуть, вона тільки для смішок і е людім письменним.

Почав і собі в учителя розуму набираться. Було мати як скаже таке що, як от "книш, паляниця", — я:

— Так як, як?.. — хихочу.

А то перед вечором раз трапивсь у хату до нас книгоноша один. Такий: бородатий, в чумарці бобриковій. Розгортає книжечки по столу: "Вова Королевич", "Еруслан Лазаревич"...

— А це ось... — показує синеньку одну, — "Кобзар", по-нашому.

— Ану?! — Розгортаю: "Думи мої, думи мої...". Справді... по-нашому. "Як же це так?.." — думаю. —

Хіба... хіба годиться й по-нашому? — всміхаюсь до книгоноші.

— А то ж як! — каже. — То по-руському, це по-нашому; то язик, і це. Дивлюсь я.

— А чого ж учитель у школі... — почав я йому.

— Мало чого не буває, — повів бородою він. — Шевченко — сочинитель, чоловік не вчителя твого, і... що він каже... — Перегорнув листків з скільки. — Ось... — показує.

Читаю: "І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь..." Дивлюсь тільки. Далі читаю: "Бо хто матір забуває, того бог карає".

Пряде мати на полу, в керсеті, в очіпку, така худа, бліда... Глянула на мене та:

— Так, так, моя дитино... не забувай, не цурайся свого. — Помовчала. — А то... годувала, кохала, знесилилась, а ти... ще й глузуєш тепер...

Так мені зробилось... і жалко й досадно: своє рідне... мати... і то ж учитель... противний такий!

Розгортаю далі. "Садок вишневий коло хати..." Яке гарне! "Хрущі над вишнями гудуть..." Ну й книжка!.. Ще й ще перегортаю: таке рідне усе... Що, якби купить її, думаю. От якби гроші! Як воно, як ото в кого є вони?

В мене тоді тільки й бували вони, як піст, та батько на говіння дасть копійок п'ять, шість; або як норий год, та випосіваю. Було й зараз випосіваних чотири копійки, лежали аж у кутку на полиці, в папірчик угорнуті, так хоронив, дістав... Що ж за їх? За книжку аж тридцять шість хоче. А купить так бажається.

Питаю у матері.

— Є трохи, — каже, — держу на платок, зап'ястись нічим.

Як почав я зазирать коло неї, як почав, — розв'язує вузлик, дає. Купив!

Другого дня взяв і в школу її. Обступають школярі мене з нею, дивляться.

— По-нашому, по-нашому! — усміхаються. "Отакі книжечки, — думаю, — якби читав нам учитель!"

А він іноді таки й читає було, — особливо, як батюшки нема, — замість закону божого. Так такі якісь усе... Мови не розумієш гаразд, і про таке все: "стройсь, равняйсь!" Або про те, як кого поважать, величать... Сидиш, тільки нудишся. Страх і сам було любить, як ото вклоняються йому, та ще як низенько, — всміхається.

"Отакі якби... — думаю. — А якби, щоб він побачив її, може б, і справді... Така гарна".

Ось увіходить і він, — не ховаю її, на парті лежить. Ану хай...

Аж він... дивиться, дивиться на парту, далі:

— А зто что? — визвірився на мене. Ухопив її, шарпає, шарпає. — Ти где ато взял? — Та за вухо мене. — Болван, болван, нельзя зтого, нельзя!.. — Та йшов з класу, взяв і її.

Боліло серце: і чотири копієчки стратив, і мати платка не купила, і... книжечка загинула... така гарна.

Боліло й вухо довго.

Отже вже інакше я став думать про своє рідне. Дороге. миле!

Любив я писать статейки, віршики... на зразок тих, що учив. Страх хотілось писать! Особливо про ліс, квіточки... Прийду було з школи, сідаю, пишу. І от до цього часу писав по-руському все, — звісно, як умів, мішаницею, а по-нашому хіба тільки як похихотіть було схочеться, а це вже по-нашому став. Пишу, і любо-любо мені, так воно й пристає до душі: як думаєш, так і пишеш.

Написав раз був статейку про гай: як там пташки, ягідки... Так по-нашому й написав: пташки, ягідки, гай. Читаю, і так мені гарно. Намалював ще малюночок: травичка, дубки в їй. І малюю було, як в книжці, що вчу, — гарно ж, гарно мені, аж не втерпів я: а дай, думаю, покажу це й те вчителеві. Що хоч на це скаже. Невже-таки йому байдуже до гарного такого всього? Невже він таки противний такий? Даю. А хай...

Подивився він на те й те, схитнув головою, далі:

— Болван, идиот! Арифметики не учишь, а то делаешь, что не нужно совсем! Да еще по-хахлацки! — Та статейкою й малюночком по пиці, по пиці мене.

Як здумаю й тепер... Що за чвара така? Ще й "по-хахлацки"!.. От голова куряча. Що й сам же... Ничипоренко й прізвище.

Так отакі-то бувають вчителі. Ось чим я згадую свого! Скотина! Живе, щоб тільки світ поганить.

І сподівавсь я ще взнать од його про місяць, про сонце! Якось уночі осінню така здорова зірка десь з неба упала. Як летіла, так іскри й сипались з неї і видно-видно було. Прийшов я уранці у школу й давай до хлопців:

— Так от! Що воно зірка ото? Упала вона... як? чого? А на небі їх стільки! Як воно там?

Він і підслухав, — мистець на це, — одчиняє двері.

— Что, что? — до мене, так єхидно. Помовчав, далі: — Тьг где нахватался зтого? Что за мысли? Молокосос тм паршивий! Уроки нужно знать, а не ато. Вечно он: то се, то то тебе... Как собаку внгоню! Дурак! Без обеда сегодня.

Противно було в школу ходить.

Як настав оце ранок, як на заріз, не хочеться в неї збиратьсяся. Посилають, а ти так і норовиш заподіять що собі, заслабнуть, дома зістаться. А сидиш оце в їй за вроком було, тільки те й робиш, що позираєш на сонце: чи швидко додому уже. Це там дома усе рідне, гарне тобі, думаєш, мати, батько, Андрійко, Ганнуся... І вони це спокійні собі: ні вчиття клятого такого не знають, ні вчителя противного, страшного такого. І це мати казки розказала б мені, — люблю казки! Ніч надворі, хуртовина, я: "Я хочу казки", — до матері. Пряде чи шиє, розказує. І це там снігарики, синички по дереві...

Б'є учитель мене, без обіду раз у раз зоставляє, — тим більше: вважав за "способного", — а я ще гірше не вчусь, — задачника і не розгортаю було.

Насилу дотяг третього року. Здав екзамен, а здав-таки, і мовчу вже, мовчу, як про второкласну нагадають мені.

Живу дома, — нудьга. Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувать, а мені хочеться щось інше робить. Як не писать, малювать, то кудись іти, щось знайти, дивиться на щось. І ходжу було. Як подамся оце...

Світе! Гарний, любий світе!

Ніч. З неба дивиться місяць. Берестки, тополі стоять, застигли в сріблі. Мережки скрізь рябіють по улиці. Поторочі ось і ось бовваніють: острішки, клуні, хліви... Тиша. Як воно так?

Вигін ось. Телята пасуться черідкою. Бджілки, мухи гудуть. Квіточки жовтіють. Пахне чебрець. Лука он за ровом: сонце так упилося у неї, тільки миг-миг трава та квітки. А верби виблискують, аж у очіх рябіє; і тихо вже, тихо стоять, посхилялись над рудкою. Гай зеленіє у сяйві, чорніє прогалявинами, холодком. Поле синіє... Мигтить далечінь... Що там?

На південь усе було тягне мене: і сонечко світить звідтіль, і місяць, і... Палестина в той бік, казав батюшка. Палестина!.. Христос там жив, ходив, проповідував. Ой, Христос! Так було хочеться полинуть туди.

Дали мені після школи євангелію. Було читаю вже, читаю її. А в їй про таке ж усе гарне, святе.

Нагорна проповідь. Читаю й бачу неначе: гора, травичка, кущики. Сонячно. Христос сидить, і нижче його народу, народу. Ой, чом не жив я тоді?

Галілейське озеро ось. Вода чиста, прозора; вченики, мрежі... Христос. Так усіх і все хотілось любить.

Або: "Світающі во єдіну от субот..." Сад Арімафейський. Місяць над заходи, ангел на камені, сяйво, кущі... Магдалина, і... він.

"Ой, — нуджусь було, — куди йти, що робить?"

Ідуть було баби говіть в монастир — уже вчеплюся до їх. Ідемо. Поля, долини, гаї, села... А ось... і він, монастир, білий високий, стоїть. Липи коло його, садок, доріжки... А в йому!

"Блаженні непорочнії, в путь ходящії в законе господні!.." — виводить хлопчик в підрясничку. Таке анголятко.

"...Госпо-о-о-дні!.." — співають монахи за ним.

Ой, як же й на душі!.. Щось є... Десь щось є гарне, гарне таке... Так би й полинув кудись.

"В законе господні"... Христос... вченики... Магдалина... Як жить?

Що, якби тоді були мене в монахи пустили?! Так бажав.

Не пустили. А є ж і смерть, пекло, страшний суд буде... Як же жить?

Молюся вже, молюся було: і вранці, і ввечері. У книжечці, що батько купив, такого молитов, — усіх з неї перемолюся.

Умерла Ганнуся... Смерть, смерть!.. Яких немає у книжечці, — з псалтиря переписую. Давав уже мені батько тепер. Та пообмальовую їх, — молитви, — пообмальовую було: деревцем, квіточками.

А як служення Оце, так я і в церкві. Є ікона у їй: Преображення господнє. Гора... Христос в сяйві... Вченики сплять. І є: Христос стоїть з короговкою, — воскрес; ангел сидить; мироносиці йдуть. Не надивлюся було.

Наближається Великдень було, — жду вже, жду.

Напівтемрява. Блимають зорі вгорі. Внизу церква стоїть, жевріють вікна. Ревуть дзвони. Ідуть з дарниками, образами, хрестами. Сунуть з свічками: "Христос воскрес!" — лунає. Ну й... світ!

Було читаю на криласі із таким усердям, аж батюшка хвалить було: по-монастирському, каже.

Тільки як зимою змерзну, змерзну оце; вдягтись гаразд ні в що, терплю: за царство, думаю, піде.

А батюшка було: "Хто тут страждає, терпить, той на тім світі блаженствовать буде".

Так мені гарно. І не їм іноді було сутки цілі.

Пасу було скот інше літо, хоч немає свого, то чужий. Гарно у полі! Толока. Будяки червоніють. Сонце світить; щось у повітрі мигтить проти його. А там за долиною жито полискувться: котяться хвилі, котяться. А там он у млі могила стоїть, гай видно, опускається небо... Це там, мабуть, і є те щось гарне. Хочеться йти туди, йти. Ліс бовваніє... Це там чарівниця живе, зілля варить; цвіте папороч там.

Попорозказую іноді казок було хлопцям. Мовчазний я і не зразу почну, ну, та як і почну вже було. Мелю й мелю їм прямо сам з себе: то по лісах десь ходжу, то по болотах, по печерях; се бачу, те — відьом, русалок. Після материних казок якось так все це легко уявлялось мені.

Тільки до всього такого, як у м'яча грать абощо, я така вже недотепа була. Було й м'яч з лівші кидаю і не вцілю нікого. Мало й приймали мене. Або почнуть борюкаться оце, й мене іноді втягнуть між себе, — ні вивернусь, ні схоплюсь, як інші. Та й нудним все це здавалось мені. Як замість цього, та в ліс було підемо чи на луку: по по-лівниці, щавель, та ще й на півдня, — такий радий я.

Все більшим стаю. Заставляють мене тупірець брать, ціп, — на поденщину йти. А я розведу водою чорнило, щоб надовше хопило, малюю, пишу. Для чого? Нащо? Як і раніш, не думав про це. Так мені хочеться, бажається так. І дедалі все дужче. Виженуть з хати було, іду за клуню, на дверіх малюю. Нарву листя з соняшників, з гарбузиння, помну, помну у пучках і ото соком. А де стовбур треба чи хату, там я вуглем. Тільки така досада:

рудіє сік, рудіє було, а далі й не знать його стає.

Чухає голову батько.

— В кого він і вдався такий! — каже. — В школу не схотів, тепер он що він... Не буде добра з сякого-такого!

Піде в город, облазить всі канцелярії, щоб де за писарчука мене устромить, коли вже такий, мов. Попосміються там з його, — сердитий-сердитий приходе.

— І сяка і така, — починає на матір, — держиш його дома, балуєш!.. Я б його досі прогнав.

А мати все оступається за мною було. Усе:

— Малоздоровний, худий... — А я таки й був такий.

Написав раз статейку. Ходить, мов, у лісі хлопчик один. Пташки, сонечко, мухи, квітки, ягідки... Радіє він, бажає чогось, линуть хоче кудись. Написав чималенько. І дивлюсь, мов нічого статейка.

"А що, якби буть сочинителем, — думаю. — Які вони, з яких? Казав книгоноша тоді, що... от забув, хто... був із селян і, як і я, з бідних. А що, якби так і собі! А дай до Бовкуна піду, покажу, що скаже. Може, ще й

дорогу дасть, як, казав книгоноша, тому дали. Так-бо бажається чогось, а він пан такий доступний, кажуть".

Надів чумарчину, пішов. Присінки, виноградом повиті. Виходе. Такий повний, борідка клинцем, — прочитав.

— Молодець, — каже, — маєш дар. Тільки... читать, главное... читать побільш треба тобі. — Помовчав. — А слушай: мені в канцелярію треба б хлопця такого, — тільки що розщитав одного: глупий такой. Так вот ти... чи не зістався б на його місці у мене?

А він земським начальником сам.

Нічого й казать: ухопивсь я за це, тим більше: у його й жить. Жить у домі цегловому під однією покрівлею з панами! Як воно?

Іду сповістить батька, матір.

Це ж яке щастя, — радію. — Жить у людей розумних, освічених! Хто, хто а вони вже знають про віщось велике, гарне на світі... Люде тямущі, бачать далеко... От таких мені й треба. А книг стільки у їх! Ішов поз вікно, що було саме одчинене, видно: полички так і заставлені ними. І всякими: й малими, й великими. Так от! Що воно в їх? Про віщо ото все вони? Казав пан: "Читать побільш треба тобі..." От і нехай... Отоді! І не такі ще статейки писатиму. А тут і пан. Напишу: "Нате", — скажу. Може, ще й у яке таке учення оддасть мене, — своя економія. А який сад у його, скільки квіток в огорожці!.. Ах, любий пан, гарний, хороший!.. Ще й балака по-нашому.

Пораділи й дома не менш.

— Шануйся ж оце, — навчають мене, — годи панові, чоловіком наставить: писарюватимеш собі у сухому та в теплому.

Ліг спать, не засну. Жду вже, жду, поки сонце зійде, щоб швидче до пана.

Заступив і... таке життя було мені там, щось гарне, велике, книги, — усе...

Був письмоводитель надо мною. Літ сорока чоловік; смаглюватенький, щелепи здорові, вуси ріденькі, бороди немає зовсім. У такій він повазі у пана. Письмоводителем здавна по земських, так там такого знавця корчить: і сьому, й тому вчить пана, і пан його слухає. І не тільки, як буть земським, учить, а й хазяйнувать як. Хліб убирать панові ось, — уже він знає: так, а не так треба. Рисака купить: такого, а не такого. І скрізь йому діло: повар, конюх, — доносить панові або пані, — горнична до хлопців залицяється, садовник не годиться нікуди.

Слухають його, шанують. Часто пан:

— Ларіон Михайлович, а йдіть чаю! — Або: — Ларіон Михайлович, я хочу зробить вам подарочок: піджак є лишній у мене.

І живе чоловік. А що в канцелярії діл... всі валить на мене. Було прийде перед обідом оце:

— Ну, Філіп, по всім цим ділам нужно поготовить повєсткі. А з цього й з цього по копії знять, з цього дві. Те он позаводить у книгу. Та гляди... все це назавтра, чуєш?

Посидить, пощипа волосину, що десь стирчить замість бороди, і, як не видно пана, щоб збрехать йому що або чаю напиться, за шапку й додому. Ходить було у шапці — книшем. А літом у картузі — ґудзик зверху.

Живе недалечко в селі, "облікатує": гребе гроші з дядьків. Живе ще й з аренд всяких, бере у пана по тридцять у місяць, і нічого.

Бомаг, бомаг на столі, — встигай тільки. А тут не одне й лихо: пані з своїми ділами. Така: воло так і одвисло, товста сама; вигляне з кімнати в канцелярію:

— Филипп, беги сейчас в село, позови прачку Настю. Да чего зто в канцелярии пол грязньїй такой? Вытри.

Кидаю ручку, дивлюсь: що ж робить, чи те спершу, чи те.

— Чего ж сидишь?

Біжу за Настею. Прибігаю, починаю поміст витирать, знов вона:

— Филипп, внеси ванну, пойди да затопи печку сейчас.

І ото не одмагайсь:

— Бариня, — раз їй кажу, — писать ось на завтра багато.

— Что-о? — запищала. Голос такий противний у неї: товстий, а вона його робить тонким. — Что-о? Не хочешь служить?!

Інший день так прямо хоч розірвись було. Приходе письмоводитель бувало, коли не се, то те не готове.

— Гм, — починає. — Зто же почему? — І теж: — Не хочешь служить?

Похнюпишся, і ні слова, пишеш. Бо скажеш "почему", ще гірш буде. Сказав раз:

— Бариня до другої роботи одриває.

Нічого він. Ходить по канцелярії, щипа вуса. Ось пить чаю гукнули його. Балакають там, мені крізь двері й чуть.

— Такой отой Філіп негодяй, — провадить Ларіон Михайлович, — нікакого почтєнія у нєго, нікакого послушанія.

— Да, — підхоплює пані. — Й сама я говорить хотела об этом. Обращаешься к нему, — такую недовольную рожу строит. Й нет того: посмотреть барине в глаза веселенько, встать перед ней.

— Да вот і зараз: лєнітся, дєлов не виготовіл, сказал я ему, он: "бариня одриває"... І главноє: не "одривають", а "одриває", і так грубо.

Загрюкотів стілець, вискакує така червона.

— Что зто в самом деле? — кричить. — Что за грубости? Что за жалобм? Разве я не вправе над тобой? Я? В своем доме? Пошел сейчас, дрова складывай. Скотина!

Часто було й сам Ларіон Михайлович:

— Філіп, бєгі до мене додому, портабак візьмеш, забув. — Або:

— Філіп, бєгі до мене, кроліка принесеш сюди, покажемо барині.

Хапаєшся було там і тут. В канцелярії і до після півночі сидиш іноді. Заболить, заболить у грудіх, а в очіх тільки миг-миг... Сіріє у вікнах, встаєш.

І це я був тільки за "мальчика", — "привчавсь"... Плати ніякої не було мені. Дивися тільки: переводять гроші пани на ляльки, іграшки всякі, дурниці, а тобі й... на книжку нема.

Пожив так з півроку, прошу в батька на чоботи. Він:

— А жалування? Коли вже воно буде тобі? Требуй! І гребувать у пана й боюсь. А як увільнить бува, думаю. До його давно вже хлопчак якийсь проситься. Де дінешся тоді? А може ж, таки поживу — полегшає. Осмілився раз:

— Призначте... — до пана балакаю, — се й те... трудно.

Нічого пан, дивиться в діло одне. А письмоводитель:

— Ну, який скорий! Послужіть на до єщо. — Позирає до пана, оскиряється.

Почула це, мабуть, і пані. Увіходить.

— Какого тебе жалованья? — закопилила губи. — Кормят тебя, квартиру дают... Чего еще тебе?

А я харчувався на кухні. Борщ сьорбав не дуже чим смачніший, ніж і дома, кашу глизяву їв. Квартирував у прихожій канцелярській. Для панів окрема була. Постелю було чумарчину на помості під грубою, вкриюсь ряденцем, лежу. Зима. Холодно, в двері віє і груба не помагає нічого, — скнієш. Болить у боці, — почало у прихожій боліть.

Похвалився раз про таке спання панові.

— Нічого, — каже. — І дома не краще у вас.

Жалко було зробиться іноді, жалко. Там за стіною брязкають тарілками, ложками: смачне щось, смачне чуть, їдять, і чуть: лоп пробка, лоп в плящці, а ти сидиш над повістками, копіями, слину ковтаєш. Там за стіною стоять ліжка й переліжка, а ти витираєш поміст.

Ще минає з півроку. Почав уже сам батько шапкувать перед паном за жалування мені. От ще! Подивишся було: такий худий, зігнутий стоїть ось, і угодований, ситий сидить он. Пригадаєш ще матір: працює десь застуджена, зморена, обличчя змарніле, і на пані подивишся: походжав в шовках, оддувае воло. Так було здавить у горлі тобі: чого так?

Призначив пан таки аж цілих три карбованці на місяць.

— Ну, что, доволен? — питає мене і питає з таким осміхом, ніби це хто його зна й яке цим він мені щастя зробив.

Хоча, правда, я й повеселішав-таки. Як же? На жалованні вже! Таки йде до кращого, думаю.

І то було напишу статейку яку, часу ввірву, не показую йому, сердито, — а це написав, підношу. А ця була про парубка одного, що, мов, і світ гарний, і все, а йому так сумно... Прочитав.

— Да, — каже, — розвивай дарованіє, розвивай. Читать усе ж надо тобі, читать.

Ага, думаю, оце якраз шанець... Може, хоч книг дасть.

— А як розвивать? — усміхаюсь. — І книг нема й ніколи.

Стиснув пан плечима.

— Ну, что ж? — та й з канцелярії.

Сидиш було, думаєш тільки: книг, книг там за стіною, а тут і подивиться нема. Тягають там їх, рвуть паненята, а тут читав би, читав, голубив, нема.

Вимітає було дівка з покоїв, дивишся: чи не мете листка з журналу якого, щоб узять.

А то одного разу стою коло комори, стружу палички нащось, загадала пані. Сад зразу за коморою. Так гарно в йому. Липа цвіте, бджоли гудуть; понад стежкою каштани стоять. І от під одним лавка, а на лавці Миша сидить, такий опецькуватий, очі зверху. Блузка на йому якась... шовкова, мабуть; картуз з кантами жовтуватими, — десь у якомусь реальному вчивсь, — на коліні книжка у його така здорова. Перегортає. Дивлюсь.

"Ну, якби до його забалакать про неї, — думаю, — та підійти, хай покаже, — кортить страх".

Позираю-позираю, ніяк не насмію, далі таки:

— Ну, то й книга, видно, у вас!.. Яка вона? Підняв панич голову та:

— А тебе на что? Почервонів я, чую, а все-таки:

— А так... Подивиться якби.

— Гм, — помовчав. — Ну, йди "дивись". Так я й став біля його. Перегортає, — дивлюсь, стою. Портретів, портретів.

— Хто воно? — питаю.

— Сочинители, — буркнув панич.

Лізе, лізе комашня по мені... "Сочинителі! — думаю. — Це ж вони, вони самі?!" Дивлюся вже, дивлюся на їх. Під кожним читання якесь...

— Про віщо? — питаю. Помовчав він, далі:

— Про жизнь их.

— Про жизнь?.. Хм-хм!.. А як же живуть вони? — всміхаюсь.

— Да так... На что тебе? — Знов помовчав. — А зто вот й сочинения каждого: рассказн, стихи.

— Рассказы, стихи!.. А якби... а якби прочитать що? І тут: "Филипп!" — залящало збоку. Зирк, пані іде.

— Ты зачем сюда ходишь? — витріщилась на мене. — Пошел вон отсюда!

Почала щось до Миші, щось... "зачем водиться", теж суворо так, та я вже не дослуховувавсь. Удавило, удавило мене, — пішов паличок дострyгувать.

"Пішов вон!" — як на собаку. А треба поливать дерево, прочищать доріжки: "Филипп, йди!" Поливаю було живці, квітки, — обльопаюсь так, носячи воду. Тоді можна.

Увечері, чую крізь двері, за стіною балакають.

Пані:

— А Миша... пусть не смеет водиться с Филиппом. Что за компания? Смотрю: сидит в саду, перед ним Филипп, — смотрит в книгу ему й, главное, воображает, усмехается.

— Да, ато скверно, — обзивається пан.

— Й ручищи такие грубые, а он, наверно, трогал й книгу еще?! Й сам грязньїй такой... чумарка зта на нем... тьфу! А язик! "Чого, що..." Чтоб я его больше не видела с Мишей.

— Да, — позіхнув пан, — что, что, а язык может при-виться. Хотя я й сам, как малоросе, говорю с мужиками на нем, но... детям... нужно следить.

— Подальше от мужиков... А знаешь, Ваня, Мишу определить бы в военньїе; он такой способньїй: взял ружье й с одного разу сороку убил.

— Серьезно?

— Да. Нужно обратить на ато внимание.

— Интересно, нужно.

— Только... бедньгй мальчик, как он страдает! У Козлових єсть автомобиль, — катаются, — у нас нет... "Ах, — говорит, — вот бы селом прокатил!" Ах, сколько переживаний, сколько страданий! Ах! Такой мальчик способний й так страдает!

— Действительно. Нужно приобресть. — Помовчав. — А ти знаешь, Леночка: Филипп тоже малий способньїй. Такой... пишет расскази.

— Что? Ха-ха!

— Серьезно.

— Ха-ха! Филипп пишет расскази! Мужичонок несчастний пишет расскази! Ха-ха-ха!

— И такие содержательньїе, такие грустние... с переживаниями.

— Пх!.. Филипп с переживаннями! Ерунда! Читала я вчера в журнале рассказ... вот: чудная вещь!.. Там жена статского советника одного решает вопрос: любить или не любить своего мужа, — вот! Сколько тут переживаний!

— Действительно.

— Филипп... пх!.. Лучше бы он не писал зтих "рас-сказов" своих да к господам бмл почтительнее.

— Да, й то правда.

— Ха-ха! О Филиппе заговорили, — пишет расскази!.. Да он сумасшедший, верно. Давно я уже заметила ато за ним. Ненормальний, идиот какой-то. Часто он смотрит й смотрит в одну точку. Особенно, когда Оля вечером на рояле играет, — как статуя стоит. Не раз видела его у ее окна под тополькой. А то иной раз месяц всходит за садом, — стоит возле кухни й все смотрит на него, — воображает. Нарочно прохожу раз мимо него — й головою сволочь не кивнет мне. Тьфу, противний!

Справді це так було зо мною. Сходить місяць оце, якось прямо мене тягне дивиться на його. Визирає, визирає з-за дерева, простягав пасма золоті.

А було заграють в покоях!.. Йде щось по тілові, йде, а чуб так вгору й стає. День і ніч слухав би, здається. Тільки, як там грають, а я сиджу в канцелярії, — негаразд чуть мені, двері позачиняні, — така досада. Ото вже, як увечері іноді з ділами упораюсь та вийду надвір, та ще як і вікно яке у Олі одчинене! Так там... Картини висять: рямця золоті, та так проти світла і сяють, а стіни такі блакитні. Дерево всяке листате зеленіє; щось, як скриня, стоїть, рояль той, мабуть. І тут вона... Така русява, щічки повні, рум'яні, — сидить, грає. Линуть згуки, линуть... Небесні згуки, божественні! Співають, плачуть, сміються, дрижать.

Танцює світ, танцює мені... Лечу кудись, лечу. І тільки що не крикну: боже! Як гарно! Оля, гарнесенька Оля!

І от помітить мене так під тополькою пані, найбільш з саду, кричить:

— Тн зачем там торчишь? Пойди вон у ту кадушку водм наноси. А тм закрой окно, Оля.

Так зітхнеш було іноді. Такий світ чарівний, думаєш, та він не для тебе. Живуть... та не ти.

Дивлюся звідкіль на Олю було:

"Ну, як воно, — думаю, — якби з нею побуть? Панська дочка... Живе у такому... ходить в шовках... вчиться десь, грає отак... У неї, мабуть, і тіло не таке, як у простої дівчини, і розум, і все".

Ех, не для тебе цей світ, не для тебе! Здумаєш про той світ було: як хоч там? Для кого хоч той? Станеш іноді в прихожій було, шепочеш, шепочеш молитви, — не легшає. Нема тії віри, тії надії, що раніш.

Смішно здавалось якось. Батюшка як почне було: царство та царство і все: багатирям трудно, трудно попасти у його. А сам, дивлюсь, і пасіку має, й стоги в огороді, й ще й ще землю купує. "Як же це так? — було думаю. — Не хоче у царство, чи що б то? І такий повний увесь".

— Молиться треба, до церкви ходить, — навчає було, — бо хто не ходить, той і сякий і такий... і дороги не достоїн перейти батюшці.

А Бовкун і не загляне ніколи у неї, а проте батюшка, дивлюсь, такий ласкавий до його і бриль скине перед ним, і вклониться йому. А батько мій, дивлюсь, і до церкви ходить, і молиться, і він... "ти" на його. Примічаю було. Та, й. пани... Ніколи ніхто з їх і не згадає про пекло, про рай, а живуть, не горюють.

А чи похопився б за панами у рай?

Стиснеш зубами було: страждаєш... для чого?

Та понаїздять було паничі, панночки до Миші, до Олі, вирегочують, бігають. Дивишся тільки. Та їх поважають пан, пані та "ви" на кожного, по батькові кожного. Ой, що робить? І я ж чоловік!

Вигарчав раз грошей у пана, — винен був за два місяці, — справлю хоч піджачок, думаю... і я... як у їх. Справив. Новенький, чорненький, нічого собі. Ну, думаю, нехай... може, хоч не морщитиме носа пані, як ітиме поз мене. Позирне на чумарчину стареньку мені, так було поведе ним.

І от сиджу раз в канцелярії, селянинові одному про суд щось балакаю. Сидить коло мене, так слуха уважно. Страх мені гарно, ще і "ви" на мене.

Як ось: "Филипп! — з дверей пані. — Пойди муки на кухню внеси".

Почервонів я, чую. Так, от думаю, новий піджачок, так сидів з чоловіком, піди вробись в борошно. Мнусь.

— А може б... хто інший отам... хурман... Я ось... — почав їй.

Як залящить вона:

— Не учи меня! Я хочу, чтобы ты...

Дивиться чоловік той то на мене, то на неї. Іду з канцелярії, він за мною і вже й він — "ти" на мене.

А то... тут уже лопнув терпець.

Стою раз надворі. Ніч. Тихо, тепло і полем так пахне. Вийшов за хвіртку. Жито сіріє туди і сюди; дорога чорніє, бовваніє дерево збоку. Дивлюся, стою. Як ось ідуть з поля: Миша і якийсь гість — товариш його, впроходки ходили.

Так закортіло й мені піти походить. Ніколи та ніколи все, — піду, думаю.

Погасив в канцелярії світло; позапирав вікна, двері, — пішов.

Так й гарно ж! Не чуть, не чуть нічого оце, та й трісне щось в житі: десь візьметься жук, загуде — пролетить; перепелка хававкне... А вітерець так лоскоче тебе. А вгорі що! Зорь, зорь!.. Сяють, тремтять. Та небо скрізь синє, глибоке. Так мені...

Боже, що таке воно ото все?

Гай он чорніє; за ним жевріє небо; висувається, висувається місяць.

Ходжу й ходжу. Туди пройтись хочеться, туди. Там он верби в напівтемряві купчаться, деркач обзивається, і несе-несе травою, квітками звідтіль. А там он мріє левада, тополі стоять, сріблом віддають.

Не знаю, чи довго я так проходив, чи ні, тільки як прийшов з поля, уже в домі не світилось нігде. Кухня заперта була, — а з кухні був хід і в прихожу, — переночував я в сараї, в стружках.

Переночував і нічого.

Аж ось повставали в покоях; слухаю, пані:

— Да как он смел?! Стул на крмльцо надо мне вимести било: "Филипп, Филипп!.." — его нет... Из-за него я й горло повредила себе... Что за отлучки?

Вибігає пан, сердитий.

— Тн где по ночам шалаешься? Тебя нужно тут, а ти шалаешься?!

— Тн что?! — витріщивсь і письмоводитель на мене. — Как ато так?! Тут же й воры в канцелярию могут, все.

Пан: "С-скотина" — та як виважить долоню, та по виду мене лясь!

Годі. Зібрав я своє збіжжячко й з богом. І гроші, два карбованці, зістались у пана.

Куди ж тепер? Що тепер? Було б хоч здоров'я, а то вийшов од пана й од вітру хилюсь. Блідий, очі глибоко. Нічого не зробиш, не полізеш у яму живий, — ходжу з сокирою, з ціпом, виглядаю роботи. Тяжко.

— І як воно так, — почав до дядьків, — той розкошує: є й переє у його всього, а той страждає.

І от почали примічать дуки.

Не кидаюсь і писання. Так хочеться пожаліться комусь, розказать про щось, — пишу в вільний час.

Налітає поліція.

— А, голубчик, так тебе крестьян возмущать! А бомаги? Какие еще бомаги пишешь?

Забирають і бомаги, й мене.

Скільки ще в тюрмі попосидів! Скільки ще в їй переніс усього. Згадувать важко. Поновив бік після прихожої пайової, та й добре. Іноді як затрудить оце... Ну, та годі. Усе рівно не пожаліє ніхто. Мати вже не встане з могили, — загнало лихо, — не нагріє ромашок, липини. І хлібом ніхто не нагодує, щоб не крутить ціпом. Нехай.

Ех, не для мене цей світ, не для мене!.. Чого?

Почуваю: не дурно б прожив на йому!.. Ну, та нехай. Нехай живуть на йому товстошкурі, туш, — він для їх. Коптять небо, обростають салом, — нехай!

* * *

Оддувають вола пан, пані. Живе й Ларіон Михайлович: земельку купує, домок збудував. Живе й Ничипоренко — учитель. У ґудзиках ходить, в кокарді, — учителює зараз у городі. Пішов вгору!

Бачив я його восени. Дибаю городом знесилений, зморений; на плечі заступ у мене, торбина, — з роботи іду. Листячко жовтіє на дереві, сонечко заходить.

Гуляють по пішоходах: панки всякі, євреї. Дивлюсь, суне і він спереду у мене, тільки він — пішоходом, я попід ним. Така туша, в'язи через комірець так і перевисли, пальто нове. Ще й не сам. Красуня якась, стіжок на голові, поруч з ним, ще й до бока притулилась йому. Гомонять щось так весело. Наближаюсь.

— Да, — він до неї. — А главное, нужно заслужить внимание: чтоб у тебя дисциплина в школе хорошая, никакого свободомыслия, украинофильства...

Ще дужче вона притулилась до його.

— Да, моя милая, — всміхається він, — хороше жить на свете!

Всміхнувсь і я тут... Ех! Ще й "моя милая". А в селі у нас і досі сидить з дитинкою одна дівчина. Така чорнявенька. Плаче: звів з розуму й кинув.

Навпроти театру дійшли, він:

— Билетн нужно купить. — Повернули. Ось афіша. Дивлюсь: се, те і буде музика.

І то ж... Ще й театри, музика скотові такому! Ех, коли б швидче літо, ярмарок, піду слухать шарманки. Крутілка крутиться, хлопці, дівчата стоять, — грає шарманка жалібно-жалібно; шарманщик: "На што мя ма-ать родила", — підтягує. Біжить комашня, біжить по тобі...

А як воно в опері? Балакають пани про неї було. Коли б швидче ярмарок, — книжечки порозкладають щетинники, картинки — дивиться піду. А як воно, як ото в кого є книгозбірня? А борщ так нудить, голова так болить. Ху! А як воно, як ото він не нудить кого, в кого він не пісний, не вонючий і кому часник не воняє?

Та холодно як! Пишу ось у чумарці, у свиті, підперезаний, а руки померзли, не вдержу й пера. Та й ноги, й ніс... Чорт знає що! Оце зима! Вікна аж снігом взялись, а одвірки, а двері, а куток мокрий який! А бік все поболює! Рве кашлять. Та хоч би не чадно. От чортовина!

А як воно, як ото не дрижить хто од холоду, не чадіє од топлива мерзлого, хто живе в теплому, гарному: картини у його, квітки, звучить йому музика?

Гарне кладовище у нас: на горі, кучеряве; вишеньки, трава літом, квіточки по йому. Гарно звучать слова: "ве-ечньїй покой!.."

Ну, буде уже... Написав. Як написав, так і буде. Малописьменний... сядеш прихватком коли А щось би з мене було!

Страшні запори могили, безповоротно замкнуть вони все.

А що б з мене було?

* * *

На цьому й кінчався рукопис. Почув, кажуть, пан про цю смерть. — Хм, — промовив. — А це був неабиякий малий і так рано... у могилу зійшов... Жаль.

4 февраля, 1911